

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Вавринюк Т. І. Односкладні речення в художньому тексті.

У статті йдеться про особливості функціонування односкладних речень у текстах художнього стилю. Визначено, що односкладні речення є засобами експресивного синтаксису і залежно від семантико-граматичної реалізації є виразниками суб'єктно-об'єктивної модальності.

Ключові слова: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні, називні речення, експресивний синтаксис.

Вавринюк Т. И. Односоставные предложения в художественном тексте.

В статье идет речь об особенностях функционирования односоставных предложений в текстах художественного стиля. Определено, что односоставные предложения являются средствами экспрессивного синтаксиса и в зависимости от семантико-грамматической реализации являются выразителями субъектно-объективной модальности.

Ключевые слова: определённо-личные, неопределённо-личные, обобщенно-личные, безличные, инфинитивные, именительные предложения, экспрессивный синтаксис.

Vavrynyuk T. I. One-member sentences in belle-lettres style.

The paper deals with the peculiarities of functioning of one-member sentences in the texts of belle-lettres style. It proves that one-member sentences are the means of expressive syntax and, depending on semantic-and-grammatical realization, they express subject-and-objective modality.

Key words: definite personal, indefinit personal, generalized personal, impersonal, infinitive, nominative sentences, expressive syntax.

У сучасному синтаксисі актуалізуються такі аспекти дослідження, які пов'язані з вивченням семантики й функції синтаксичних одиниць, з прийомами їх композиції в тексті, у мовленні, доборою і спеціалізацією в реальних потребах і напрямках комунікації. Особливе місце в синтаксисі української мови займають односкладні речення. Дослідженню цих одиниць присвячено чимало праць. Як окремий тип речень вперше схарактеризував односкладні речення О. О. Шахматов, якому власне й належить термін «односкладні речення».

Системну характеристику структурних типів односкладних речень подає П. С. Дудик у колективній монографії «Сучасна українська літературна мова»: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда [8, с. 232–261]. Основні положення цієї праці лягли в основу подальшого вивчення односкладності вітчизняними синтаксистами (Г. М. Чирви, Г. П. Арполенка). У структурно-семантичному аспекті односкладні речення описані В. Д. Горяним [4], у функціональному – Л. О. Кадомцевою [4], а у формально-синтаксичному – у граматиках І. Р. Вихованця [1] та А. П. Загнітка [9].

Такий широкий діапазон досліджень не знімає потреби осмислення синтаксичної природи односкладних речень та специфіки їх функціонування в художньому тексті, у якому на нормативні характеристики речень, зокрема й односкладних, накладаються індивідуально-авторські, тематичні, композиційні та інші особливості. Виявлення цих особливостей розкриває комунікативні можливості тих чи тих структур, їх роль у реалізації авторських інтенцій.

Серед дієслівних односкладних речень семантикою і значенням суб'єктів як носіїв предикативної ознаки виділяються особові (означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові) конструкції.

Усі форми головного члена означено-особових речень співвідносяться тільки з «семантичною особою» («мовець-адресат»), яка вказується дієслівними флексіями: *Що ж, одслужу чотири роки, а там вернуся до тебе* [14, с. 20]; *Напораєм сіна та наваримо каші* [6, с. 167]. *Знаєш цього чоловіка?* [6, с. 210].

Означено-особові речення близькі до двоскладних. Як і у двоскладних реченнях, виконавець дії мислиться в них означено, проте він може бути виражений лише займенником *я, ми, ти, ви*. Ця особливість ставить означено-особові речення в один синонімічний ряд з двоскладними. Порівняймо: *Біжу на подвір'я* [12, с. 44]. – Я біжу на подвір'я. *Стоїмо мовчки* [14, с. 178]. – Ми стоїмо мовчки. – *А до*

сільбуду прийдеши увечері? [14, с. 41]. – А до сільбуду ти прийдеши увечері? *«Потанцюйте зі мною»* [14, с. 122]. – Ви потанцюйте зі мною.

При такій трансформації односкладних речень у синонімічні двоскладні виникають нові семантичні відтінки: у двоскладних реченнях актуалізованим стає суб'єкт, в означено-особових реченнях підкреслюється дія, а не її виконавець, що надає емоційності, виразності й динамічності висловлюванням.

Зазначимо, що означено-особові речення відзначаються високою частотністю функціонування в діалогах. Наприклад:

– *А їсти хочеш?*

– *Хочу...*

– *Тоді не спи, зараз буряки спечуться* [14, с. 177].

Найбільш поширеними виявилися структури, у яких головний член виражений дієсловом наказового способу 2-ї особи однини та множини, а також 1-ї особи множини: – *Продовжуйте!* – наказав він вчительці [6, с. 58]; *Купи мені золоті сережки*, – сказала Антоніна, показуючи пальцем вухо [6, с. 99].

Семантична структура означено-особових речень – наявність віднесеної до означеного суб'єкта дії або процесуального стану. Ці значення конкретизуються в реченні як одиниці тексту. Саме в тексті означено-особові речення набувають змістової конкретизації. Наприклад: *Коли генералові показали на тітку Антоніну, він підійшов до неї й під грім оплесків поцілував їй руку. – Ой пусти! Не лякай... – сказала Антоніна* [6, с. 99]: *Стрибаю з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шию, як лошак, потім стрибаю на кручу, гайда по сінокосу* [6, с. 183].

Максимального наближення до двоскладних речень, на нашу думку, означено-особові речення набувають при наявності в них звертання. Головний член у таких структурах виражений формами наказового способу. Означеність суб'єкта набуває семантичного вираження, хоч формально суб'єкт співвідноситься із займенниками **ти, ви, ми**. Наприклад: – *Живіть, діти, у мирі та злагоді* [14, с. 78]; – *Не кидай мене, Степане* [6, с. 55].

Експресивним забарвленням вирізняються в художньому тексті означено-особові речення, граматична форма головного члена яких складається з допоміжного дієслова-зв'язки та іменного компонента: *Благословенна будь, моя незаймана дівчице Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим*

і щедрим [6, с. 200].

Неозначено-особові речення відзначаються тим, що дійова особа в них формою дієслівного присудка не підказується, а мислиться неозначено, чітко не окреслено. Співвідносний із присудком головний член виражений дієсловом у формі 3-ї особи множини теперішнього чи майбутнього або минулого часу дійсного способу. Стилистична особливість уживання цих речень у художньому тексті полягає в тому, що через неозначеність суб'єкта (суб'єктів) дії, увага максимально зосереджується на самій дії. Неозначено-особові речення становлять граматичну модель із структурно можливим, але семантично усуненим суб'єктом. Наприклад: *На другий день казали вже, що не надовго пощастило тому левові звільнитися з клітки* [6, с. 191]; *Ходили між людьми, як між вовками* [12, с. 45]. Неозначеність особи в них зумовлена ситуативно. Суб'єкт дії може бути відомий мовцеві, але він свідомо його не називає. Наприклад: – *Не сходяться щось, – турбувався Марко. – Ще рано, надійдуть* [12, с. 150]. Суб'єкт дії може бути невідомий ні мовцеві, ні співрозмовникові: – *В район мене викликають, – гасячи посмішку, відповів Дорош* [14, с. 43]; *Він знав тільки одно: Будуть землю ділити* [12, с. 120].

У неозначено-особових реченнях предикат може вказувати на дію, що стосується багатьох осіб, перелік яких або зайвий, або не можливий. Наприклад: *Збирали пізні гречки, коли вернувся Гуца. Його не зразу впізнали* [12, с. 136]; *Отак я раюю днів два або три, аж поки не скосять трави* [6, с. 183]. За будь-якої з названих ситуацій суб'єкт відсувається на задній план, оскільки тут важлива саме дія. Актуалізованим стає не лише дієслово, а й інші лексично виражені члени неозначено-особового речення.

Зауважимо, що для неозначено-особових конструкцій характерна структурно-функціональна варіантність у складі контексту, багатство інтонаційного оформлення. Вони легко виступають самостійними реченнями і складовими частинами будь-якого складного речення. Наприклад: *Її звали Наталею, і вона жодного разу не глянула в Іванові очі зблизька* [14, с. 122]. Неозначено-особові речення можуть виступати й у функції вставних речень, наприклад: *Було, кажуть, на цьому місці село, що робило списи запорожцям* [2, с. 5]. У будь-яких реалізаціях неозначено-особові речення підкреслюють факти, події чи процеси, а суб'єкт дії залишається невизначеним, бо вказівка на нього з погляду мовця є несуттєвою.

Узагальнено-особові речення як окремий різновид виділяють за

двома ознаками: 1) головний член у них здебільшого виражається дієсловом 2-ої особи однини теперішнього і майбутнього часу; 2) дія-стан, виражена цим дієсловом, відноситься до будь-кого, тобто суб'єкт дії (стану) мислиться узагальнено. Наприклад: *Коли зважуєшся на вирішальний крок у житті, тут без батьківської поради не обійтись* [2, с. 37]; *Але як швидко біля вогню не бігай – все рівно обпечешся* [14, с. 178].

Семантичний відтінок узагальненості дієслово може мати й у формі 3-ї особи множини або 1-ї особи множини, як, наприклад, у прислів'ях: *Дарованому коневі в зуби не заглядають*; *Що маємо – не дбаємо, а втративши – плачем*.

Основне призначення узагальнено-особових речень – образне вираження загальних суджень, узагальнень, тому особливого поширення вони набули в народній мові у вигляді прислів'їв, приказок, загадок, які відтворюються і в художніх текстах. Крім того, як зазначалося вище, узагальненості може набувати будь-яке односкладне особове речення. Наприклад: ... *Дав Бог святечко – святкуй його. Не роби, не працюй. Бог сказав: маєш будень – роби, а в неділю з-під пазурчика не виколупай, бо й то робота. Лежи, сиди і не кивниш* [12, с. 92]; *Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне* [12, с. 48].

У структурно-граматичному плані узагальнено-особові речення дублюють означено-особові та неозначено-особові, а відрізняються від них семантикою узагальненості суб'єкта, можливістю відносити дію до будь-якої особи.

Отже, односкладні особові (означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові) речення створюються в певних контекстах на основі переносних значень «семантичної особи». Усі три види особових односкладних речень є контекстуальними або стилістичними варіантами двоскладних речень.

Від односкладних особових (означено-, неозначено- і узагальнено-особових) відрізняються безособові речення як особлива семантико-граматична структура. У ній немає і бути не може підмета – виконавця дії, немає тут і особи як носія предикативної ознаки. Наприклад: *Задощило, і фільмування довелось припинити. Ягуар Ягуарович присмутивсь: засльотило, занегодилося, може, й надовго. Щоправда, причина поважна: з неба лило й лило* [3, с. 92]; *Незчулися, як смеркло* [14, с. 124]; *Надворі було зоряно й тихо* [14, с. 128].

Безособові речення, як жодні інші односкладні конструкції, семантично, структурно і стилістично розгалужені, неоднотипні. Серед них найбільш суттєво розмежовані речення, які містять таку інформацію: 1) про певні явища природи: *Уже смеркалося. Незатишно, бездомно шуміли вгорі акації, накрапало* [7, с. 71]; 2) про фізичний чи психічний стан людини, який не залежить від її волі: *В голові йому немов світало ...* [12, с. 56]; *Не щастить йому* [7, с. 148]; 3) безособові речення, у яких ідеться про незалежну від волі людини наявність чи відсутність у ній чого-небудь: *Тяжко йому було* [12, с. 316].

Поширеність і функціональний вияв цих речень зумовлюється загальномовними тенденціями до здатності виражати глибоку й багатозначну семантику стану; з внутрішньої мовної сторони – здатністю мови до виразу цієї широкої семантики в різних актуалізованих формах. Так, у досліджених нами текстах найбільшу функціональну групу безособових речень становлять речення, головний член яких виражений власне безособовими словами. Наприклад: *Весніє вже; цвіте по підгір'ю мигдаль, але весна холодна, з вітрами, з дощами, і шторми б'ють майже день крізь день* [3, с. 12]; *Вже розвиднялося над тихим шелестом очеретів* [14, с. 150]; *І він, винувато покліпавши віями, нічого й не сказав, заціпило йому* [2, с. 39].

Основною визначальною ознакою таких речень є їх майже повна функціональна некорельованість із двоскладними реченнями. Виняток становить лише група речень із дієслівними компонентами – зворотніми дієсловами, які вживаються при логічних пасивних суб'єктах. Ці речення з типовим значенням стану природи чи людини можуть мати свої синонімічні відповідники серед двоскладних. Наприклад: *Їй хотілося кохання, але ж хіба це було воно, оте повите таїною, всемогутнє почуття?* [2, с. 29]. – Вона хотіла кохання; *Думалось Єльці, що вже ніколи й не відійде, а ось знову життя війнуло на тебе співчутливістю* [2, с. 299]. – Єлька думала; *Далі мені не хочеться згадувати, та й нічого хорошого згадати* [14, с. 176]. – Далі я не хочу згадувати.

Безособові речення із власне безособовими дієсловами виражають односкладність, не поширюючи її, семантично й граматично не ускладнюючи структуру речення, що, очевидно, пояснюється безсуб'єктною (а тому специфічною) семантикою безособовості. До цієї групи безособових речень близько стоять із функціонального погляду й такі, у яких головний член виражений безособово-предикативним словом (словом категорії стану). Наприклад: *І чудно, і страшно, що так трудно*

умерти [12, с. 173]; *І нічого не видно* [2, с. 153]; *Круг мене темно* [12, с. 49]; *Підмога сильна надійшла, але шкода, вже пізно* [14, с. 81].

Предикат у таких реченнях може виражатися синтетичними формами (як у наведених вище прикладах) та аналітичними:

а) сполученням слова категорії стану з безособовою формою зв'язки: – *І мені одразу стало якось тепліше і відрадніше на душі* [2, с. 17]; *Де-не-де вишки було видно по степу – закладались перші шахти Західного Донбасу, що вже аж сюди насував* [2, с. 33];

б) сполученням слова категорії стану з інфінітивом: *Присмно знайти в траві пташине кубло. Присмно їсти паску і крашанки* [6, с. 166]; *Тяжко йому було* [12, с. 316].

Окрему групу складають безособові конструкції, головний член у яких виражений особовими дієсловами в безособовому значенні. Наприклад: *Хтось колись тут за щось зачепився. І так пішло* [2, с. 15]; *Виходило так, що собору вже ніби й нема* [2, с. 54]; *З собору пахло ладаном, холонучим піском і прілою глицею* [14, с. 41].

Зауважимо, що такі моделі безособових речень досить поширені в досліджених нами текстах, що дає підставу зробити висновок про їх продуктивність. Вони можуть передавати своєрідні суб'єктно-об'єктні відношення: суб'єкта як носія стану в реченні немає, але з'являється об'єкт стану, виражений іменником в орудному відмінку, – модель пасивної конструкції. Суттєвим є те, що при її трансформації в активну конструкцію об'єкт переходить у предметний суб'єкт. Наприклад: *Повіяло ранніми осінніми холодами* [2, с. 75]. – Повіяли ранні осінні холоди; *Запахло зів'ялим листям* [6, с. 115]. – Запахло зів'яле листя. У безособових реченнях цього типу основна увага зосереджується на завершеному стані, у цьому вбачаємо сенс використання переносних значень особових дієслів (у безособовому вживанні).

Високою частотністю вживання в досліджених нами художніх текстах відзначаються також безособові речення, у яких головний член виражений предикативною формою на **-но**, **-то**. Ці структури актуалізують не пов'язану безпосередньо з суб'єктом дію, яка має відтінок результативності. Наприклад: *Вікно відчинено, і за ним видно закурену сажею акаціюку...* [2, с. 96]; *Шаблю вибито з рук, але з серця не вибито дух волі й жадання краси!* [2, с. 100]; *Дивно: стільки вирв бомбам на Зачіплянці було нарито, а його жодна не взяла* [2, с. 109].

Такі речення також відокремлюють дію від активного діяча, що

робить цю дію або стан акцентованим, відображаючи їх самовільність та існування незалежно від діяча. Тому В. Д. Горяний назвав конструкції, головним членом яких є дієслівна форма на **-но, -то**, «реченнями із значенням результативного стану особи чи предмета» [6, с. 61].

Суттєвим є те, що при незмінній формі предикативів та нульовій модальності можливі часові модифікації цих речень: *Навесні тут задихатимуться в щebetі солов'ї, **все буде скупано в росах**, а зараз теж гарно, коли отак тихо й вечірньо і ліс у задумі* [2, с. 229]; ***Близько дванадцятої було зроблено все, що треба*** [12, с. 49]; ***Усі слова сказано*** [12, с. 49].

Можна виділити такі особливості семантики речень із предикативом на **-но, -то**:

1) речення з неозначеним діячем, що зближує ці структури з неозначено-особовими реченнями. Наприклад: *Серію потужних зарядів уже **закладено** в моноліт, у щойно пробурені шпури. В кожную свердловину **встановлено** патрон-бойовик: він має виконати роль детонатора. Всю серію з'єднано. **Перекрито** шлагбауми* [2, с. 14]. – Серію потужних зарядів уже заклали в моноліт... В кожную свердловину вставили патрон-бойовик... Всю серію з'єднали. Перекрили шлагбауми;

2) речення з усуненим діячем: називається лише результативний (створений відсутнім суб'єктом) стан. Наприклад: ***Занедбано цвинтар**, лише великодніми святами сходяться сюди якісь бабусі на поминки* [2, с. 15].

Серед виявлених нами безособових речень виділимо також в окремих підтип речення, у яких головний член виражений дієсловом *бути* у формі минулого часу (третя особа однини) з часткою *не*, а також словом *немає*. Наприклад: *Музики **не було*** [12, с. 162]; ***Нема ні таємниць на річках, ні спокою*** [6, с. 200].

Основною ознакою семантики цих безособових речень є відсутність будь-якого суб'єкта і вираження стану в широкому розумінні, а саме: заперечення буття, існування певних реалій (предметів, осіб, явищ).

Отже, односкладні безособові речення, основним призначенням яких є виражати стан природи чи стан людини, мають у мові певні граматичні категорії і відзначаються активним відтворенням моделей у текстах художнього стилю.

Серед односкладних дієслівних речень, виявлених нами в

художніх текстах, значну кількість становлять інфінітивні речення, специфіка яких полягає в тому, що роль головного члена в них відіграє незалежний інфінітив. Здатність означати дію без вказівки на її виконавця зближує ці структури з безособовим реченням, однак диференційних ознак у них значно більше. Інфінітивні речення вирізняються як окремий тип і за структурою, і за семантикою. Більш поширеними в досліджених нами текстах виявилися інфінітивні речення з пропущеним логічним суб'єктом, який за змістом домислюється, тобто імпліцитно присутній: *Зібратися би ще раз у цій домі* [6, с. 262]; *Узути такі чоботи і білу намітку та ніти до церкви* [12, с. 92].

Інфінітивні розповідні речення, головний член яких виражається незалежним інфінітивом без частки би (б), указують на необхідність, неминучість, неможливість дії: *Не забути мені того дня* [12, с. 147].

Питальні речення передають вагання, роздум, сумнів у доцільності чи необхідності дії, названої інфінітивом без частки би (б): – *Що ж його зробиць?* – думав я, залишивши ластівок [6, с. 163]; *Як научить його добру?* [14, с. 17]. Речення з питальною модальністю можуть ускладнюватися питальними словами і частками: *Чи вже ж почекати хіба?* [6, с. 126].

Інфінітивні спонукальні речення, головний член яких виражається незалежним інфінітивом без частки би (б), виражають суб'єктивну та об'єктивну необхідність (пропозицію, наказ, побажання). Висловлений у такій формі наказ набуває підкресленої категоричності: *Рятувати людей. Найперше людей. Не допускати жертв* [2, с. 128].

Інфінітивні речення з часткою би (б) можуть виражати умовну модальність, а саме: а) бажану для того, хто говорить, дію: *Напитися б джерельної води!* [12, с. 227]; *Розповісти б усе хлопцям, та не можна* [14, с. 114]; б) пораду або бажання перебувати в якомусь стані, доцільність певної дії: *Учитися б тобі, а не воювати* [6, с. 67]; *Іти б отак пліч-о-пліч через усе життя* [2, с. 118].

Будучи багатими на різнотипні модальні значення, виражаючи найрізноманітніші емоційні відтінки, які втілюються в одному з типів інтонації (розповідній, найчастіше спонукальній, запитальній), інфінітивні речення можуть ускладнюватися окличною інтонацією. Наприклад: *Усім мовчати!* [12, с. 43]; *Бичача шия? Чхати!* [5, с. 129]. Як засіб передачі емоційного стану мовця, ці синтаксичні одиниці використовуються в художніх діалогах:

– *А що мені з ним робити?*

– *У шашки грати!* – *люто. І вискочив з коридору* [5, с. 124].

Крім структурно-граматичної визначальної особливості – наявності інфінітива як самостійного, нічим не ускладненого, граматично і семантично незалежного головного члена, – визначальною семантичною ознакою інфінітивних речень є те, що в них ідеться про дію, яку необхідно здійснити конкретній неозначеній або узагальненій особі. Модальні значення в інфінітивних реченнях виражаються звичайною формою інфінітива та інтонацією.

Основна особливість односкладних номінативних речень полягає у предметності їх головного члена, тобто граматичний центр цих конструкцій складають іменники в називному відмінку, або кількісно-іменникові словосполучення. Предикативність у них виражається розповідною або окличною інтонацією: *Цілий день вулиці, люди, фіакри...* [12, с. 84]; *Зорі, зорі...* [13, с. 248].

Номінативні речення належать художньому мовленню. Їх багаті експресивні можливості зумовлені насамперед тим, що субстантив (чи його замітник) – головний член – виражає одночасно і образ предмета, і ідею його існування в теперішньому часі. Звідси їх лаконізм, образність, виразність: *Блідий вечір і очі ...* [13, с. 125]; *Зима. На фронт, на фронт!.. А на пероні люди...* [13, с. 18]; *Синій вітер, посадка, село* [13, с. 286].

Номінативні речення створюють образні, видимі картини. Автор намічає контури картини, які читач «домальовує» відповідно до своєї творчої уяви. Невипадково такі структури використовуються для створення фону, на якому відбувається основна дія. Наприклад: *Донеччина... і вітер верби хилить...* [13, с. 19]; *Тим більше, коли ти виріс на Подолі, де золоті куполи церков вищі за дахи будинків. Фролівський монастир, Покровська церква, Богородиці Пирогощі, Миколи Притиска, Іллінська, Христо-Воздвиженська, дзвіниця церкви Миколи Доброго, Набережно-Микільська та Різдва Христового, де Кобзаря відспівували...* [5, с. 15].

Крім того, номінативні речення можуть передавати змінні картини, динаміку подій, явищ. Наприклад: *Рубіжне... знову путь... Володине... Кабанне... Нарешті Сватове...* [13, с. 18]; *Постріли... кроки... гудок...* [13, с. 135]. Як бачимо, змінність спостережуваних ліричним героєм картин імпліцитно виражена в часі і просторі. Подібні речення використовуються активно і в прозових, і в поетичних текстах. У прозі номінативні речення часто

використовують на початку оповіді (розділу), у поезії – як прийом створення лаконічного і водночас об’ємного образу.

Семантична спеціалізація номінативних речень полягає у ствердженні буття (наявності, існування) предметів або явищ. На це основне значення іноді нашаровуються значення вказівки, емоційної оцінки. Як компоненти невластивої прямої мови, називні речення можуть передавати переживання героя, інтенсивну «роботу» його думки в стані емоційної напруги: *Космос плюс дівчина – вони з Гоциком і Люба. Виші, пиво, футбол. Че Гевара, дурні розмови і фантастичні мрії. Пішла корекція... Азарт, гордість. Вони не чіплятимуться за дрібниці! Особистості! Амбітна провінційна голота: хваткі мізки, здатність вижити на п’ять гривень на день, стовідсоткова адекватність...* [5, с. 110].

Екзистенційні (буттєві) номінативні речення вживаються в описах природи, середовища, при характеристиці предметів чи речей певної обстановки, при портретній характеристиці. Наприклад: *Зорі й туман* [14, с. 176]; *Падають столітні дерева, валяться в річку сторч, корінням угору... І бруд, і каламуть, і кров* [6, с. 216]; *Дніпро! Вже не впізнати* [6, с. 216]; *Розгін плечей, гідність постави. Міцне, повите спокійною усмішкою обличчя* [2, с. 43]. Таку ж функцію в художніх текстах виконують вказівні номінативні речення, у яких основне значення буття доповнюється вказівкою на предмети або явища при їх наявності або появі. Невід’ємним складником таких речень виступають вказівні частки *ось (і), от, он* та ін. Наприклад: *Ось і могила Шевченка* [6, с. 203]; *Он виконроб Валерій Голик* [6, с. 227]; *Се жайворонки. Це вони, невидимі, кидають з неба на поле свою свердлячу пісню* [12, с. 48].

Різновид оцінно-буттєвих речень становлять одиниці з кількісною оцінкою, у яких пропущено неозначено-кількісне слово. Емоційна забарвленість цих структур забезпечується також окличною інтонацією, різними частками або повтором іменника – головного члена. Наприклад: *А соняшника, а маку, буряків, лободи, укропу, моркви! Чого тільки не посадить наша невгамовна мати* [6, с. 153]; *Що того люду на дворі перед «присутствієм!»! А що крику, заводу, сліз!* [14, с. 11].

Зауважимо, що номінативні речення широко представлені в художніх текстах і як поширені, і як непоширені конструкції. У поширених номінативних реченнях чітко розмежовуються головний і другорядний члени. Від головного члена можуть залежати тільки означення, узгоджені

й неузгоджені. Наприклад: *Чисте полуденне небо, і тихо-тихо, немовби все заснуло* [6, с. 157]; *Холодний Сени дзвін...* [13, с. 110].

Називні, або власне номінативні речення, головним чином функціонують як назви творів: «Мати» [6, с. 35]; «Зачарована Десна» [6, с. 151]; «Тіні забутих предків» [12, с. 205]; «Коріння» [14]; «Зав'язь» [6, с. 4]; «Собор» [2]; «Циклон» [3] та інші.

Як засіб експресивного синтаксису ми розглядаємо конструкції з називним уявлення – особливим різновидом односкладних номінативних речень. Ужитий у препозиції речення чи складного синтаксичного цілого, називний уявлення викликає в читача уявлення про реалію, якій присвячений подальший виклад думок. Речення, що йдуть за називним уявленням, тематично з ним пов'язані. Тому називні уявлення в лінгвістиці ще характеризують як називні теми, адже вони, називаючи особу або предмет, викликають у читача чи співбесідника уявлення про об'єкт, який є темою розмови.

У конструкціях з називним уявленням експресивна функція виявляється в таких різновидах:

1) називний уявлення вводить читача у філософські роздуми героя чи автора: *Античні майстри, будівничі пізніх віків... Хіба вони не виправили своє буття на землі* [2, с. 115]; *Багатство! Скільки воно манило, і манить, і сліпить людей* [6, с. 204];

2) називний уявлення вводить читача в ситуацію спогадів про важливі історичні події, а також події особистого життя: *Боровиця! Поле козацької поразки і тяжкої ганьби* [10, с. 118]; *Перемога! Поле із сльозами радості на очах. Вони поздоровляли один одного цим найчарівнішим і ще не зовсім звичним словом* [3, с. 72];

3) текстоутворювальна функція називного уявлення реалізується або в його зв'язку з базовою частиною і з попереднім контекстом, або на початку тексту в ролі своєрідного зачину: *Степи...Змалку входили вони в свідомість дітей робітничого передмістя* [2, с. 148];

4) називний уявлення становить патетичний оклик з підкресленим почуттям радості, гордості, захоплення тощо: *Ранок республіки! І хоч попереду була невідомість, хоч десь там, у степах, він, криничанський комунар, може, й голову свою складе, проте в грудях билася радість і повним життям жило те хмільне, окрилююче чуття, від якого хотілось співати, і здавалось, що ранок цей ніколи не скінчиться, що доки й житиме він на світі, навкруги все буде отак, як зараз, коли над степами все більше світає й світає* [3, с. 115];

5) називний уявлення може використовуватися для характеристики героя: *Темний чоловік! Йому в цій споруді вбачається щось малооригінальне...* [2, с. 113].

Усі розглянуті конструкції з називним уявленням надають висловленню розчленованості й водночас лаконічності, є одним із способів експресивної передачі інформації різного змісту.

Виразного суб'єктивно-модального значення набувають речення, до складу яких входять вигуки, емоційно-оцінні частки. У цьому разі називний уявлення виражає почуття автора чи оповідача в конкретній ситуації. Наприклад: *Ех, і поле, поле! Не забуде його ніхто, хто хоч раз зупинився на ньому* [3, с. 65]; *А сніги! Зими були довгі, мало що не по півроку, і ставали в нам'яті самими снігами* [10, с. 461].

Суб'єктивна модальність також властива тим конструкціям, у складі яких поданий багаторазовий повтор слів для підкреслення кількісної характеристики, ствердження надмірності того, що названо називним уявленням. Наприклад: *Вода, вода, вода! До найдальших степових балок наповнився нею весь плавневий край* [2, с. 67]; *Шляхи, шляхи!.. Були вони по-весняному грузькими спочатку, стали шкарубкими, колючими потім, а зараз уже перетерлися в порох незліченними заробітчанськими підошвами* [3, с. 116].

Універсальним засобом вираження різних суб'єктивно-модальних значень є інтонація. Так, питальна інтонація називного уявлення примушує читача не тільки сконцентрувати на ньому увагу, але й зрозуміти позицію автора і його почуття: *Війна? Будь вона проклята!..* [7, с. 84]; *Виховання, освіта? Він має щодо цього свою думку* [3, с. 128].

Особлива роль у формуванні авторського ставлення до висловленого належить не тільки інтонації, але й тим одиницям тексту, які оточують сегмент (питальні й окличні речення), а також конструкціям експресивного синтаксису, за допомогою яких створюється хвилююча розповідь. Наприклад: *Батька наче ошпарило це слово. Син? Хіба в мене є син? – велике лице ще більше розбрякло, налилось. Були сини. Один – під Кривим Рогом, другий – у Берліні... Більше нема* [2, с. 76].

Отже, називний уявлення – це особлива експресивна конструкція, яка з базовою частиною складає єдине ціле. У структурно-синтаксичному плані називний уявлення є різновидом номінативних односкладних речень, стилістика яких зумовлена семантичною спеціалізацією ствердження буття (наявності, існування) предметів або явищ.

Зауважимо, що всі типи односкладних речень у контексті художнього твору передають думку в економних формально-граматичних засобах. Специфіку їх становлять стислість і лексичне вираження найважливішого для повідомлення.

Називні речення є граматичним типом найбільш абстрактного предиката, який має значення екзистенціальності, буття, ствердження існування факту. Номінативи мають найбільш виразну функцію самостійного вживання, виражають внутрішню здатність мови до репрезентації судження в абстрагованій формі.

Комбінаторика функцій і форм у текстовому вираженні номінативних речень досить складна і потребує спеціального дослідження. У контексті художнього твору ці речення є засобом експресивного синтаксису.

Література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. Гончар О. Собор : [роман] / Олесь Гончар. – К. : Дніпро, 1989. – 281 с.
3. Гончар О. Циклон : [роман] / Олесь Гончар. – Ужгород : Карпати, 1981. – 281 с.
4. Горяний В. Д. Синтаксис односкладних речень : [посібник для вчителів] / В. Д. Горяний. – К. : Радянська школа, 1984. – 184 с.
5. Дашвар Люко. РАЙ. Центр / Люко Дашвар. – Х. : Клуб Сімейного Дозвілля, 2010. – 272 с.
6. Довженко О. П. Вибрані твори / О. П. Довженко. – Львів : Каменяр, 1980. – 302 с.
7. Дрозд В. Г. Три чарівні перлини : [оповідання] / В. Г. Дрозд. – К. : Дніпро, 1981. – 335 с.
8. Дудик П. С. Односкладні речення / П. С. Дудик // Сучасна українська літературна мова : Синтаксис / За загальною редакцією І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1972. – 514 с.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови : Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
10. Загребельний П. А. Диво : [роман] / П. А. Загребельний. – К. : Махаон-Україна, 2000. – 576 с.
11. Кадомцева Л. О. Українська мова : Синтаксис простого речення / Л. О. Кадомцева. – К. : Вища школа, 1985. – 128 с.
12. Коцюбинський М. М. Твори : у 2 т. / М. М. Коцюбинський. – К. : Наукова думка, 1988. – Т. 2. – 436 с.
13. Сосюра В. Твори : у 4-х т. / В. Сосюра. – К. : Дніпро, 1986. – Т. 1. – 381 с.
14. Тютюнник Г. Коріння: Оповідання, повісті / Григорій Тютюнник. – К. : Дніпро, 1978. – 294 с.

Стаття надійшла до редакції 24.10.2012 р.